

Jan Hlebowicz

Jak dobrze uczyć historii PRL na uniwersytecie? Przyczynek do dydaktyki szkoły wyższej

W ostatnich latach możemy zaobserwować znaczny wzrost zainteresowania historią, w szczególności najnowszą, w tym także dziejami Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Świadczą o tym m.in. chętnie kupowane dodatki oraz wkładki historyczne najpoczytniejszych dzienników i tygodników, często poświęcone okresowi 1945-1989 w Polsce („Newsweek Historia”, „Historia Do Rzeczy”, „W Sieci Historii”, „Ale Historia – Gazeta Wyborcza”). Choć zainteresowanie Polaków dziejami PRL jest zjawiskiem pozytywnym, nie należy zapominać, że publicystyka charakteryzująca się mocnymi sformułowaniami, wartościującymi ocenami, a przede wszystkim brakiem aparatu naukowego często upraszcza opisywaną rzeczywistość. Wiele artykułów prasowych pisanych jest pod tezę, a ich konkluzje uzależnione są od partykularnych interesów oraz wynikają z bieżącej polityki.

Dlatego tak ważne w programie studiów historycznych są zajęcia omawiające okres Polski Ludowej. Historyk obraz przeszłości tworzy według standardów metodologicznych, a nie teraźniejszych okoliczności¹. Takiego podejścia powinien wymagać też od swoich studentów. Ponieważ bez rzetelnego poznania historii PRL opartego na standardach naukowych, niemożliwe jest świadome uczestnictwo w życiu społecznym oraz zrozumienie realiów, w których przyszło funkcjonować Polakom po 1989 roku.

W artykule skupię się na metodyce prowadzenia ćwiczeń, które są jedną z dwóch najbardziej powszechnych form organizacji zajęć na studiach humanistycznych². Inaczej niż w przypadku wykładu nacisk kładzie się w nich przede wszystkim na samodzielną pracę i aktywność uczestników. Ćwiczenia mają za zadanie, oprócz poszerzenia wiedzy, kształtowanie i rozwijanie umiejętności – poszukiwanie informacji pozyskanych ze źródeł i literatury przedmiotu oraz ich organizację, selekcję, analizę, weryfikację, syntezę i w końcu interpretację. Jednak najważniejsze jest nauczenie studentów stawiania merytorycznych pytań, kwestionowania, formułowania hipotez oraz konstruowania tez badawczych³. Celem artykułu jest ukazanie problemów i wyzwań, z którymi musi zmierzyć się prowadzący zajęcia z historii PRL na uniwersytecie. W kilku przypadkach wiedzę teoretyczną uzupełniam przykładami praktycznych rozwiązań połączonych ze wskazówkami oraz własnymi obserwacjami.

Pierwszy etap pracy historyka, czyli poszukiwanie informacji, realizowany jest na ćwiczeniach w uproszczonej formie. Studenci zazwyczaj z wyprzedzeniem otrzymują od prowadzącego wskazówki bibliograficzne w postaci sylabusów. Na pierwszych zajęciach warto poinformować studentów, że zaproponowana literatura jest jedynie drogowskazem przy poszukiwaniu informacji

¹ J. Brynkus, *Metodologia w kształceniu dydaktycznym studentów historii*, w: *Dydaktyka historii jako dyscyplina akademicka wobec wyzwań współczesności*, pod red. L. Kudły i C. Nowarskiego, Kraków 2008, s. 120.

² P. Konieczny, *Co ćwiczymy? Kilka uwag na temat ćwiczeń uniwersyteckich z historii*, w: *Dydaktyka historii jako dyscyplina...*, s. 194.

³ E. Chorąży, D. Konieczna-Śliwińska, S. Roszak, *Edukacja historyczna w szkole. Teoria i praktyka*, Warszawa 2008, s. 3.

do zrealizowania zadań związanych z tematem ćwiczeń. Przygotowanie do zajęć w założeniu niesie ze sobą elementy rozwijające istotne dla badacza historii, umiejętności związane z heurystyką⁴.

Analiza wielu wydarzeń z historii PRL po dziś dzień wywołuje kontrowersje wśród publicystów, polityków, ale także historyków. Tak jest m.in. z decyzją o wprowadzeniu stanu wojennego czy znaczeniem obrad Okrągłego Stołu. Są to jednocześnie tematy, które cieszą się dużym zainteresowaniem studentów. Prowadzący zajęcia nie powinien uciekać od trudnych rozmów, a jednocześnie unikać ocen czy sądów wartościujących, a tym samym pozwolić studentowi na wyrobienie sobie własnego zdania w oparciu o najbardziej aktualną wiedzę z zakresu omawianego zagadnienia. Podstawową umiejętnością, którą powinni nabyć studenci w toku ćwiczeń jest krytyczne myślenie⁵.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na potrzebę wykorzystywania w procesie kształcenia z zakresu dziejów PRL metod opartych na dialogu⁶. Dialog to przede wszystkim wymiana myśli, kontakt osobowy, intelektualny, emocjonalny, a także poszukiwane wspólnego stanowiska. Wymaga od studenta wewnętrznej aktywności⁷, zachęca do spoglądania na problem z różnego punktu widzenia, prowadzi do refleksji nad własnymi oraz odmiennymi poglądami⁸.

Podstawową metodą, która dobrze sprawdza się podczas ćwiczeń z historii PRL, jest pogadanka, czyli metoda oparta na rozmowie i wymianie opinii. Prowadzący zajęcia musi poddać weryfikacji odpowiedzi i hipotezy formułowane przez studentów, uzupełniając je, znajdując słabe strony w argumentacji, polemizując z błędnymi założeniami, poprawiając pomyłki faktograficzne itd. Nie powinien także dopuścić do tego, by na postawione pytania, studenci odpowiadali wprost z książek, telefonów komórkowych, tabletów, laptopów lub czytali wcześniej przygotowane przez siebie notatki⁹. Warty zastosowania dopełnieniem prowadzonej ze studentami rozmowy nauczającej jest prezentacja multimedialna zawierająca ilustracje, zdjęcia, krótkie filmy oraz najważniejsze hasła (prezentacja nie powinna być przeładowana treścią) pomagające wczuć się w klimat omawianej epoki. Należy pamiętać, by slajdy nie zawierały informacji, z których studenci mogliby czerpać odpowiedzi na zadane wcześniej pytania. Często błędem popełnianym przez prowadzących ćwiczenia jest traktowanie prezentacji multimedialnej jako notatek. Wykładowca stoi wówczas bokiem lub niejednokrotnie tyłem do studentów, ponieważ odczytuje zawarte na ekranie teksty. W takiej sytuacji nie jest w stanie zachować kontaktu wzrokowego z uczestnikami zajęć, nie zna reakcji grupy, traktuje audytorium przedmiotowo¹⁰. Trzeba podkreślić, że to prowadzący ćwiczenia wyjaśnia, opisuje, przedstawia kwestie będące tematem spotkania ze studentami. Prezentacja multimedialna pełni istotną, aczkolwiek niedominującą rolę – dzięki swym właściwościom pozwala zobrazować i uzupełnić dyskusję, wzbudzić zainteresowanie omawianym zagadnieniem, a także przekazać informacje w sposób niedostępny dla wypowiedzi ustnej¹¹.

W celu uzupełnienia i uatrakcyjnienia rozmowy nauczającej prowadzący powinien zastosować także audiowizualne środki dydaktyczne. Analizując wybrane zagadnienia może zaprezentować studentom kilku- lub kilkunastominutowe filmy poświęcone omawianej na zajęciach tematyce. Dobór

⁴ P. Konieczny, *op. cit.*, s. 195.

⁵ T. Harland, *University Teaching. An introductory guide*, London and New York 2012, s. 108.

⁶ *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 2004, s. 52.

⁷ H. Smarzyński, *Podstawowe zagadnienia dydaktyki szkoły wyższej*, Warszawa-Kraków 1985, s. 49.

⁸ F. Bereźnicki, *Zagadnienia dydaktyki szkoły wyższej*, Szczecin 2009, s. 69.

⁹ Notatki powinny jedynie pomagać studentowi w prowadzeniu merytorycznej rozmowy z prowadzącym zajęcia.

¹⁰ T. Kautz, *Metodyka prezentacji multimedialnych*, w: <http://www.up.krakow.pl/ktime/ref2008/kautz.pdf>, s. 6.

¹¹ *Ibidem*, s. 3.

i stosowanie audiowizualnych środków dydaktycznych ma duży wpływ nie tylko na wzbogacanie formy zajęć, ale również łatwiejsze zapamiętywanie przez studentów nowych wiadomości, a także możliwość porównania przeczytanej na ćwiczenia literatury z obejrzanym obrazem. Projekcja filmu powinna stanowić pretekst do rozpoczęcia dyskusji nad wybranym tematem. Prowadzący zajęcia nie może nadużywać wykorzystywania audiowizualnych środków dydaktycznych, puszczając filmy za długie i zbyt często.

Jedną z najlepszych metod wykorzystującą dialog jest debata oksfordzka, pozwalająca na szczegółową analizę określonego zagadnienia, obserwowanego z dwóch różnych perspektyw oraz zajęcie stanowiska racji obu stron¹². Nie należy stosować tej metody na każdych zajęciach, a jedynie wtedy, gdy temat wzbudza szczególne kontrowersje.

W dużym skrócie debata oksfordzka zakłada udział dwóch zespołów, które zajmują przeciwstawne stanowiska w dyskutowanej kwestii (zwolenników i przeciwników), oraz marszałka prowadzącego debatę (w tej roli powinien występować prowadzący ćwiczenia) i sekretarza, który dba o porządek debaty oraz słuchaczy. Zarówno marszałek, jak i sekretarz mają obowiązek zachowania bezstronności. Temat debaty musi być sformułowany w postaci jasno określonej tezy, np. *Wprowadzając stan wojenny w Polsce Wojciech Jaruzelski wypowiedział wojnę własnemu narodowi*¹³. Przed przystąpieniem do debaty studenci powinni zapoznać się z naukowymi publikacjami omawiającymi wybrane zagadnienie. Czas każdego przemówienia musi być ściśle określony – marszałek zadaniem jest pilnowanie, aby mówcy go nie przekraczali. Jako pierwszy wypowiada się student broniący tezy. Następnie swoje zdanie wypowiada oponent. Głos jest udzielany na przemian poszczególnym stronom. Sekretarz informuje mówców o czasie, jaki pozostał im do końca wystąpienia. Po przemówieniach udział w dyskusji mogą wziąć słuchacze, którym głosu udziela marszałek. Należy w tym miejscu podkreślić, że sprawą najważniejszą w debacie nie jest zabranie głosu, lecz włączenie się do rozwiązania problemu¹⁴. Na końcu debaty jest głosowanie odbywające się najczęściej przez podniesienie rąk. Publiczność decyduje o tym, której ze stron argumenty były bardziej przekonujące. Jeśli zastosowanie opisanej powyżej metody powiedzie się w trakcie ćwiczeń, należy zachęcić studentów, by wzorem ich zagranicznych kolegów wzięli udział w zawodach debat oksfordzkich, coraz bardziej popularnych także na polskich uniwersytetach. W celu nauczania studentów prowadzenia dyskusji w oparciu o merytoryczną wiedzę można stosować także inne metody problemowe, m.in. sześciu kapeluszy, okrągłego stołu, burzy mózgów i wielu innych¹⁵.

Istotnym elementem zawodu historyka jest umiejętność pracy ze źródłami. W odniesieniu do okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej ogromna liczba dokumentów, relacji, artykułów prasowych sprawia, że korzystanie z nich często musi być warunkowane subiektywnym wyborem. W tym przypadku trudno jest zastosować się do postulatu metodologicznego pozytywistycznej historiografii zalecającego omawianie wszystkich zachowanych materiałów. Jednak wybiórczość nie jest tożsama z doborem jednostronnym. Prowadzący powinien wybierać źródła historyczne omawiane podczas zajęć w taki sposób, aby student mógł zapoznać się z niezdeterminowanym ideologicznie

¹² M. Bieniak, *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2007, s. 153.

¹³ Jest to jeden z wielu możliwych do wyboru tematów debaty oksfordzkiej.

¹⁴ S. Dawidziuk, *Zarys dydaktyki ogólnej z elementami metodyki szkoły wyższej (wybrane zagadnienia)*, Warszawa 2008, s. 113.

¹⁵ F. Bereźnicki, *op. cit.*, s. 66.

opisem przeszłości¹⁶. W czasie ćwiczeń z historii PRL należy nauczyć studentów (w czasie jednych z zajęć, najlepiej podsumowujący cały blok ćwiczeń) w jaki sposób korzystać z dostępnych źródeł, by rzetelnie badać dzieje Polski Ludowej.

Najwięcej kontrowersji wzbudzają archiwalia znajdujące się w zasobach Instytutu Pamięci Narodowej¹⁷. Część osób publicznych próbuje zakwestionować ich znacznie, wskazując *a priori*, że dokumenty te „zatruwają polskie życie społeczne”¹⁸ albo służą „nagonce na ludzi, którzy wywalczyli niepodległość”¹⁹. Wartościowanie źródeł przed ich weryfikacją jest z punktu widzenia metodologii niedopuszczalne²⁰. Andrzej Paczkowski z PAN przekonuje, że nie ma powodu, by teczki SB traktować inaczej niż inne źródła. Historyk podkreśla jednocześnie, iż „prawdziwy dokument nie oznacza prawdziwej informacji”²¹. Piotr Gontarczyk twierdzi z kolei, że kwestionowanie wartości archiwaliów policji politycznej PRL może narazić historyka na śmieszność w środowisku naukowym²². Studenci przed zajęciami poświęconymi metodologii pracy z materiałami dostępnymi w zbiorach IPN powinni zapoznać się z fachową literaturą na ten temat.

Zajęcia należy poprowadzić w oparciu o kopie oryginalnych dokumentów (można zrobić fotografie w każdym oddziale Instytutu Pamięci Narodowej). To ułatwi przyszłym historykom zrozumieć charakter, terminologię i specyfikę języka tych archiwaliów. Po zakończonych zajęciach student pozna odpowiedzi na następujące pytania:

- W jakim stopniu dokumenty wytworzone przez służby specjalne PRL są wiarygodne?
- W dokumentach sporządzanych przez peerelowski aparat bezpieczeństwa zdarzały się pomyłki natury formalnej. Czy taka pomyłka podważa bądź dyskwalifikuje autentyczność i wiarygodność dokumentu?
- Jak częste były przypadki dokonywania mistyfikacji przez oficerów prowadzących, którzy chcieli wykazać się aktywnością czy też wyłudzić fundusze na finansowanie działań tajnego współpracownika w rzeczywistości nieistniejącego bądź mało przydatnego?

Należy także podkreślić, że przy niewątpliwiej wartości historycznej dokumentów wytworzonych przez tajną policję PRL badacz dziejów Polski Ludowej, jeśli tylko jest to możliwe, ma obowiązek weryfikować źródło poprzez zastosowanie metody komparatystycznej. W pracy nad analizą i porównaniem źródeł różnej proveniencji przydatna jest „technika składanek”. Na jednym arkuszu papieru należy umieścić obok siebie wcześniej wydrukowane fragmenty dokumentów, wspomnień świadków oraz artykułów prasowych, a następnie zeskanować i powielić przy pomocy kserokopiarki²³. Dzięki temu studenci otrzymają w jednym miejscu opisy tego samego wydarzenia, sytuacji, rzeczywistości politycznej, społecznej, gospodarczej widzianych z kilku perspektyw, dających asumpt do dyskusji. Przed rozpoczęciem pracy z wybranymi źródłami prowadzący zajęcia musi

¹⁶ Ważne jest, by prowadzący zajęcia, omawiając np. aktywność narodowej demokracji po II wojnie światowej, nie odwoływał się wyłącznie do autorów reprezentujących opcję postkomunistyczną czy szerzej lewicowo-liberalną, bo wówczas student zapozna się jedynie ze zdeterminowanym ideologicznie opisem przeszłości.

¹⁷ Wszystkie akta są wytworem ludzi, a więc mogą zawierać błędne lub zmyślane informacje oraz nieprawidłowe oceny. Celowe pisanie nieprawdy to zagrożenie związane ze wszystkimi typami źródeł. W kontekście dziejów PRL jest tak z aktami wytworzonymi zarówno przez struktury partii politycznych, jak i administracji.

¹⁸ *Piekło nas wyzwolił. Piotr Najszub rozmawia z Adamem Michnikiem*, „Przekrój”, 23 IV 2009.

¹⁹ A. Celiński, *Chcecie wtłoczyć Wałęsę do szamba*, „dziennik.pl”, 30 III 2009.

²⁰ J. Brynkus, *op. cit.*, s. 118.

²¹ M. Wyrwich, *Teczki bezpieki – dokumenty szczególnej troski*, „Tygodnik Solidarność”, 17 V 2004.

²² P. Gontarczyk, „Bliźni” – agent „Albinów”, „Gazeta Polska”, nr 37, 13 IX 2006.

²³ B. Halczak, *Wykorzystanie materiałów prasowych w edukacji społecznej z zastosowaniem techniki „składanek”*, w: *Multimedia w edukacji historycznej i społecznej*, pod red. J. Rulka i B. Tarnowskiej, Bydgoszcz 2002, s. 281.

poinformować studentów skąd pochodzi analizowany tekst oraz kto był jego autorem²⁴. Przykładowo, omawiając tło wydarzeń marcowych na Uniwersytecie Warszawskim można porównać ze sobą fragment artykułu prasowego Ryszard Gontarza pt. *Inspiratorzy*, dokumentu SB sporządzonego w ramach akcji o kryptonimie Wir oraz krótką relację jednego z uczestników Klubu Poszukiwaczy Sprzeczności, m.in. Adama Michnika, Seweryna Blumsztajna i Józefa Dajczgewanda. Po zapoznaniu się z przygotowanymi wcześniej materiałami należy rozpocząć dyskusję na temat działalności „komandosów”. W jaki sposób byli postrzegani przez służby specjalne PRL, redaktorów oficjalnych organów prasowych, a jak przez samych siebie?

Ważnym, choć często niedocenianym źródłem historycznym, są wywołane relacje świadków omawianych wydarzeń. Dotychczasowe doświadczenia pokazują, że historia oralna znacznie poszerza repertuar metodyczny dydaktyki historii najnowszej, w tym okresu Polski Ludowej²⁵. Prowadzący ćwiczenia powinien uzmysłowić studentom znaczenie i rolę wywoływanych relacji w opisywaniu rzeczywistości PRL, a także zapoznać ich z metodyką przeprowadzania wywiadu pogłębionego. Zadaniem studentów w czasie trwania ćwiczeń powinno być wywołanie relacji na przykład uczestnika strajku Sierpnia '80 na terenie jednego z gdańskich zakładów pracy²⁶.

Wywiad pogłębiony zaliczany jest do metod jakościowych badań terenowych. Technika ta wymaga od wywołującego relację koncentracji, cierpliwości, elastyczności, zainteresowania tematem, empatii i, co oczywiste, umiejętności prowadzenia rozmowy. Istotne jest, by przeprowadzający wywiad dobrze orientował się w pytaniach, jakie ma zamiar zadać. Przed spotkaniem z rozmówcą studenci w czasie ćwiczeń powinni z pomocą prowadzącego zajęcia przygotować scenariusz rozmowy. Ułatwi to przyszłym badaczom zadawanie pytań i kontrolę tego, czy w czasie wywiadu omówione zostały wszystkie istotne kwestie. Kwestionariusz należy podzielić na pytania szczegółowe dotyczące daty i miejsca urodzenia, wykształcenia, miejsca zamieszkania w omawianym okresie, nazwy zakładu, w którym respondent pracował w okresie Sierpnia '80, uczestnictwa w związkach zawodowych, udziału w innych organizacjach politycznych i społecznych, przynależności do partii politycznych. Druga część kwestionariusza powinna zawierać pytania ogólne, m.in.:

- Jaki stosunek do realiów ustrojowych PRL miała pani/pan przed wybuchem Sierpnia '80?
- Czy wydarzenia sierpniowe zmieniły pani/pana ocenę tych realiów?
- W jakim stopniu pani/pana poglądy ukształtowane zostały przez rodziców?
- Jak pani/pan oceniała/oceniał strajki sierpniowe oraz zawiązanie się Międzyzakładowego Komitetu Strajkowego?
- Jaka była pani/pana rola w strajku sierpniowym?
- Jak pani/pan oceniała/oceniał zachowanie I sekretarza KC Edwarda Gierka, I sekretarza KW Tadeusza Fiszbacha, wojewody gdańskiego prof. Jerzego Kołodziejskiego i innych decydentów w czasie Sierpnia '80?
- Jak pani/pan oceniała/oceniał postawę członków MKS?
- Jak pani/pan oceniała/oceniał podpisanie porozumień sierpniowych?

²⁴ J. Maternicki, C. Majorek, A. Suchoński, *Dydaktyka historii*, Warszawa 1993, s. 299.

²⁵ U. Hebert, *Historia oralna (Oral History). Źródła ustne w badaniach historii współczesnej*, w: *Nowe drogi w nauczaniu historii. Współczesna dydaktyka niemiecka*, Rzeszów 1999, s. 279.

²⁶ Inne przykłady: relacja osoby internowanej, relacja uczestnika opozycji młodzieżowej, relacja działacza Niezależnego Zrzeszenia Studentów itd.

W trakcie omawiania sposobu przeprowadzania wywiadu pogłębionego warto podkreślić, że jedną z cech źródeł wspomnieniowych jest prezentyzm. Studentów należy przestrzec przed tym, że świadkowie niejednokrotnie omawiają przeszłe wydarzenia z perspektywy współczesnej. Trzeba dodać, że świadkowie mogą świadomie mówić nieprawdę, np. w celu przedstawienia siebie (swojej roli w omawianym wydarzeniu) w bardziej korzystnym świetle. Student idący na rozmowę ze świadkiem powinien posiadać wiedzę na temat kontekstu historycznego, którego ma dotyczyć wywiad, by orientować się czy ma do czynienia z wiarygodnym przekazem, czy konfabulacjami. Studenci przynoszą uzupełniony wypowiedziami świadka kwestionariusz na zajęcia poświęcone tematowi Sierpnia '80. Prowadzący ćwiczenia prosi wybrane osoby o przeczytanie wywołanej relacji. W trakcie zajęć należy omówić znaczenie, rolę, wady i zalety historii mówionej w badaniach nad okresem PRL.

Nie należy zapominać, że dzieje Polski Ludowej są wciąż historią „żywą”, osobiście doświadczoną przez ludzi – naszych dziadków, rodziców, sąsiadów, osoby publiczne, a także nierzadko... nas samych. Dlatego próby oceny tej niedalekiej przeszłości wciąż dzielą opinię publiczną, wywołują ostre spory. Burzliwy okres po 1989 roku obfituje w wiele zaskakujących wydarzeń politycznych, ale też przemian myślowych. Nie dziwi więc, że jest to czas, jak pisze historyk Marcin Kula, „zwiększonego uczulenia na historię”²⁷.

Studenci uczestniczący w zajęciach z dziejów PRL powinni wiedzieć, że prawdziwe poznanie historii wymaga przede wszystkim jej zrozumienia. W myśl zasady Ralpa Waldo Emmersona: „Nie twórz dogmatów ani się im nie poddawaj. Pozostań wiecznym badaczem odpornym na prośby i groźby”²⁸. Przedstawione w artykule sposoby prowadzenia ćwiczeń powinny być nauczaniem opartym na kreatywności, dialogu, poszukiwaniu nowych metod przekazu wiedzy, rzetelnej pracy ze źródłami różnej proweniencji. Prowadzący zajęcia ma być inspiratorem i organizatorem działań, pomagać w dostrzeganiu i formułowaniu problemów, tworzyć odpowiednie warunki do samodzielnej pracy studentów i udzielać im wsparcia²⁹.

Summary

The aim of the article is to present the issues and challenges of teaching The People's Republic of Poland (PRL) history at university. The publication shortly describes basic teaching methods which should be used by a lecturer during classes. It focuses mainly on dialogue and active techniques like debate or conversation. These educational methods may include movies, Internet, computer presentations and other modern devices as the training aids. The article describes to what extent above-mentioned may be used by a tutor. Furthermore, the publication explains how students should work with PRL historical sources like archival materials made by PRL secret service (Służba Bezpieczeństwa). Moreover, the article shows the advantages and disadvantages of oral history and also answers the questions „why should we use oral history with our students and how can students conduct the oral history interview”? These interviews are conducted with people who had participated in past events or who had observed them and whose memories and perceptions are to be preserved as an aural record for future generations.

²⁷ M. Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 77.

²⁸ A. Całek, K. Kasperk, G. Polak, E. Wysokowicz, *Poradnik dydaktyka szkoły wyższej*, Katowice 2007, s. 122.

²⁹ M. Bieniak, *op. cit.*, s. 147.